

Keresztury Dezső és a színház

A Zalaegerszegi Hevesi Sándor Színház 1983 őszi megnyitását követő esztendő egyik kiemelkedő jelentőségű eseménye volt Zalaegerszegen, a város szülőtte, Keresztury Dezső 80. születésnapjának ünneplése. Sokakban felmerülhetett annakidején: talán a legméltóbb születésnap köszöntés, Keresztury Zrínyi-drámájának, a *Nehéz méltóságnak* az egy évvel azelőtt megnyitott zalai teátrumban történő bemutatása lett volna. Hogy ez mégsem történt meg, annak titkát az idő homálya lassan örökre befedi. Persze találgatások lehetnek, melyek sötétben tapogatódzva keresik a magyarázatot, ám, ha Keresztury Ruszt Józseffel 1987-ben történt találkozása sem ad a kérdésre magyarázatot, akkor a találgatások, csak találgatások maradnak.

Ennek előrebocsátását azért tartottam szükségesnek, mert ekkor lehetett volna az első esély arra, hogy a város drámaírója közelebbi kapcsolatba kerüljön az új zalai színházzal. De erről majd később.

Azt hiszem, távolabbról kell elindulnom, akkor, amikor Keresztury és a színház kapcsolatát szeretném megvizsgálni, mégpedig a pályakezdés időszakától: mikortól és miért érdeklődött a város akadémikus fia a színház iránt. Azért is szükséges a nyomokat megtalálni, mert talán így kaphatunk választ arra a kérdésre: vajon milyen élmények, benyomások kellettek ahhoz, hogy Keresztury Dezső 72 évesen írja meg élete első – és úgy tudom utolsó – színpadi művét! Közismert, hogy a 60-as években Madách két, a színházak által – legalábbis a múlt század második felében – elfeledett művét, a *Mózes*t és *Csák végnapjait* élesztette újjá és tette alkalmassá színpadon bemutatásra. Mindkét előadás Marton Endre rendező jóvoltából került a Nemzeti Színház, majd a Gyulai Várszínház színpadára. E két Madách-bemutató között Vörösmarty alig játszott drámáját, a *Czillei és a Hunyadiakat*, segítette még színpadra, szintén Marton Endre rendezésében a Nemzeti Színházban. Az már kevésbé közismert, hogy fordítóként is munkálkodott a Nemzeti Színházban, először 1940-ben, amikor lefordította Hermann Ortner *Szent Borbála csodája* c. művét, melyet Németh Antal rendezett, majd 32 évvel később, 1972-ben, Grillparzer *Medea* c. drámáját szintén a Nemzeti társulata mutatta be, a Katona József Színházban, Babarczy László rendezésében. Külön története van Goethe *Egmont* c. műve lefordításának. Így emlékezik erre vissza Keresztury 1987-ben, amikor az *Egmont* zalaegerszegi előadása után a Zalai Hírlap készített vele interjút: „57-ben Goethe-év volt, ekkor kaptam feladatul a fordítást (a *Faustot* nem akarták színre vinni). Lukács György nagyon ellenezte, de én megcsináltam. A Nemzeti visszalépett, végül Szeged mutatta be.”. Én teszem hozzá, hogy 1962-ben, tehát öt évvel később.

Mielőtt ennyire előre szaladnánk, nézzük a kezdetektől a színházhoz vezető nyomokat: Keresztury Dezső első színházi élményéről az *Emlékezéseimben* számol be: „... az Arany Bárány nagytermében láttam az első színdarabot, a *Gül babát*, s tizenkét éves szívvel itt rajongtam Peéry Iluskáért, a primadonnáért”. A következő nyomot már a húszas évek elején, Eötvös kollégistaként, ösztöndíjjal Bécsben, a Collegium Hungaricumban eltöltött évekről való emlékezéseiben fedeztem fel: „Lábán Antal rendkívül buzgó igazgató volt: a nap nagyobbik részét irodájában töltötte, mindenben kollégistái rendelkezésére állt; ... még színház- és koncertjegyeket is szerzett”. Ennél a momentumnál azonban lényegesebb visszaemlékezéseiben az a fordulat, amely szintén a bécsi két év során történt: kollégista társának, Ferenczy Gézának kíméletlen bírálata a megmutatott verseit illetően elnémítja a költőnek készülő Kereszturyt, de idézem őt, magát: „ezután minden erővel önművelésem, tudományos munkám megalapozásán fáradoztam. Érdeklődésem rendkívül széleskörű volt: nemcsak germanista professzoraim előadásaira

jártam, s szemináriumaira készültem, hanem elkezdtem foglalkozni a filozófiával, a pedagógiával, még zenetörténettel és színháztörténettel is.” Heinz Kindermann előadásaira jár ekkor, akihez, mint az osztrák kultuszminisztérium tisztviselője, a bécsi színházak felügyelete tartozott és elhatározza, hogy német szakdolgozata tárgya a német művészdráma lesz. A bécsi színház, a német dráma iránti érdeklődés Heinz Kindermann barátságát eredményezte, mely alapja lett annak a későbbi együttműködésnek, amelyet a bécsi Színháztudományi Intézet és a Széchenyi Könyvtár Színháztörténeti Tára között Keresztury hozott létre. A bécsi két év után, az akkori Európa szellemi, irodalmi, színházi központjában, Berlinben eltöltött évek következtek. „Ez volt bizonyosan a legfontosabb szakasza pályámnak. Ott lettem igazán felnőtté, önállóvá, házasemberré, egyszóval ott kezdtem „valaki” lenni, akinek a német tudóskörökben, de itthon is „neve” lett.”

Nem kis büszkeséggel számol be arról, hogy Babits Mihállyal tekinti meg Berlinben, immáron többedszer Brecht *Koldusoperáját*, látja Vahtangov és Tairov Berlinben turnézó orosz társulatának előadásait, beszámol Szekfű Gyulával történő találkozásáról, melynek eredménye, hogy a Magyar Szemlében rendszeresen jelenik meg tőle összefoglaló áttekintés az élő magyar irodalomról, Cs. Szabó László, aki akkor a Magyar Rádió irodalmi osztályának a vezetője lett, Németh László után, felkéri Kereszturyt, hogy a „Világvárosok” sorozatba írjon lírai portrét Berlinről. Ekkor kerül jó viszonyba Németh Antallal, a későbbi Nemzeti Színház-igazgatóval, aki akkor a Rádió színházi osztályán dolgozott.

A weimari Németországnak azonban – finoman szólva – bealkonyul és Keresztury, immár feleségestől, visszaköltözik Magyarországra. A színes, izgalmas berlini színházi élet után a budapesti színházak előadásairól ír kritikákat a Pester Lloydba. Ha végigfut a tekintetünk és beleolvasunk az *Árnyak nyomában* megjelent színikritikákba, meglepődve tapasztaljuk, hogy a II. világháború előtti magyar színházi élet szakavatott tollforgatójának írásait olvashatjuk. De nemcsak az előadások bírálójaként vív ki elismertséget igényes kritikáival, hanem szembe mer szállni a kritikások igénytelenségével, felületességével, felborzolva ezáltal a háború előtti színikritika állóvizét. Az 1942-ből datálódó *Színikritikus a színikritikáról* c. írásában Keresztury kora színházi kritikájának és ezzel összefüggésben színházművészetének, illetve színházi gyakorlatának helyzetét áttekintve arra a megállapításra jutott, miszerint az a tény, hogy színházi életünk hanyatlása évről évre tovább tart, nem utolsó sorban a színikritika lelkiismeretét terheli. És felteszi azt a kérdést, melyet korunknak is meg kellene szívélni, illetve megkeresni rá a választ: „Hogy legyen szigorú a kritika másokkal szemben, ha önmaga iránt elnéző?”

De nézzük tovább azokat a nyomokat, melyek Keresztury és a színház kapcsolatát jelzik. A nagy világegés után a Parasztpárt tagjaként 1945-ben kulturális miniszterként jelenik meg az ország megújításának reményében tevékenykedő országépítők között. A frissen beiktatott kulturális miniszterrel Staud Géza színháztörténész készít interjút melyben így nyilatkozik Keresztury: „A weimari Németország idején ismertem meg Berlin színházi életét. Évekig figyeltem Bécsben, Párizsban, Olaszországban a színházakat. Volt nap, hogy két előadást is megnéztem. Itthon, mint a Pester Lloyd színházi kritikusa együtt éltem a színházakkal. Számos színész barátom van. A drámairodalom kérdéseivel szakszerűen foglalkoztam.”

Rövidéletű politikai szereplését leszámítva, a 60-as évektől szinte rendszeresen jelennek meg színházzal kapcsolatos írásai: kritikák, színészi méltatás, a magyar dráma ügyében megszólalás és a Nemzeti Színház körül a 80-as évek elején kirobbant polémiában való állásfoglalás. 1978-ban a magyar színházi életben, főként a budapesti színházi életben, Aczél György kultúrát irányító sakkjátszmájának eredményeképpen nemzedékváltásra kerül sor. A Nemzeti Színház élén a kaposvári és a szolnoki színházakat addig irányító, Zsámbéki Gábor és Székely Gábor váltja az addigi Marton-Major ellentétektől sem mentes kettősét. Keresztury, megvonva a két Gábor hároméves Nemzeti Színházi működésének mérlegét, megszólalt a Nemzeti körül kialakult színházi vitában. Keresztury a klasszikus drámák hiányát azért kérte számon az általa „nemzetietlennek” nevezett Nemzeti vezetésétől, mert a nemzeti ellenállás szempontjából támadta a nemzeti – szerinte – túl európai orientáltságú programját. Megszólalásában kifejtette, hogy a Nemzeti öröksége maga a folyamatosan működő nemzettudat, s a Nemzeti – a klasszikus drámák előadásain

keresztül – ennek a letéteményese és továbbvivője. Félelme abból fakadt, hogy ha a Nemzeti túl európaivá válik, akkor elvesztheti nemzetmegtartó funkcióit és „a Nemzeti létét meghatározó [múltba visszanyúló] erőteret”. Számára tehát a Nemzeti a nemzettudat folytonosságának egyik lehetséges eszközeként jelent meg. Annál is fontosabb volt a nemzeti oldal számára a Nemzeti, mint a nemzeti hagyományok ápolója, mivel az első nyilvánosságban a szocialista ideológia által deklarált szocialista nemzetfelfogáson kívül nem létezhetett múltba visszanyúló, ettől azonban lényegesen eltérő nemzeti identitás és nemzettudat.

De térjünk vissza Keresztury és a drámaírás problematikájához. Mint korábban említettem, a 60-as évek elején új Madách-bemutató előkészületeinek izgalmában él a magyar színházi élet. Így emlékezik erre vissza Keresztury a 60-as évek második felében *Madách két művének megújításáról* c. írásában: „... egy délután felkeresett Gyárfás Miklós barátom és Turián György, a veszprémi színház vezetője, akkor az ország legfiatalabb igazgatója. Arra beszéltek rá, hogy nézzem meg újra Madách *Mózes* című drámáját, s próbáljam meg előadásra alkalmassá tenni. Szabódtam. Nyakig voltam egyéb elfoglaltságokkal, s a műről való elhalványult emlékeim sem bíztattak. Az Eötvös Kollégium könyvtárában olvastam utoljára: valami roppant lávaömlés forró alaktalanságának élménye tetszett fel előttem újra, inkább ijesztve, mint vonzóan. De végül is megígértem annyit, hogy újra elolvasom a drámát. Sajátságos véletlen: az utolsó kép groteszkül nagyarányú látomása ragadott meg: egy roppant fa kidöntése adja meg a jelt az új, ifjú vezérnek, hogy indulhat az Ígéret Földjére. Aztán kóstolgatni kezdtem a szöveget: valami régi pedagógiai láz szállt meg, így javígtattam valamikor ifjú tanítványaim tehetségesen dadogó dolgozatait. A kaland vonzása magával sodort: egy hét alatt, esti szórakozásul, szinte keresztretjévényfejtő izgalommal lefordítottam körülbelül tízlapnyi részt. Mikor barátaimnak felolvastam, magam voltam a legjobban meglepve a hatástól, a nagy dráma, amelyet az ügyetlen, porlepte szöveg eltakart, fényleni kezdett.”

A *Mózes*t, Keresztury visszaemlékezése szerint először a veszprémi színház mutatta be Turián György rendezésében, ám a Színháztörténeti Intézet adataira szerint az első a Nemzeti Színházat illeti, mert a dokumentumok alapján 1963-ban Marton Endre rendezésében mutatta be a Nemzeti és csak három évvel később, 1966-ban játssza el a veszprémi Petőfi Színház a *Mózes*t. Mindenesetre a Nemzeti előadása hosszú évekig sikerdarabja lesz a társulatnak és Sinkovits Imre pályájának meghatározó állomása. Feltételezhetően ehhez a közös munkához kapcsolható a Keresztury és Sinkovits Imre között kialakult, s egy életre szóló atyai barátság. Erről vall Sinkovits 1984-ben, a Fejér Megyei Szemle Keresztury-számában megjelent versében és Keresztury is *Egy eszményítő realista* c., 1979-ben megjelent, Sinkovits Imre pályaképét felrajzoló írásában.

Ha időrendben haladunk, 1966-ban találkozhatunk újabb elfeledett XIX századi magyar drámai alkotás felfedezőjeként Keresztury nevével: Vörösmarty *Czillei és a Hunyadiak* Nemzeti Színházbeli bemutatókor. A két Madách-műhöz hasonlóan Vörösmarty drámáját is mélyreható dramaturgiai beavatkozásokkal sikerült színpadképessé alakítania.

1968-ban a Gyulai Várszínházban újabb Madách-bemutató színlapján olvashatjuk Keresztury nevét: *Csák végnapjai*, rendezője Miszlay István; a művet újraformálta: Keresztury Dezső. E madáchi műhöz való közeledéséről így vall Keresztury: „A *Csák végnapjai*-ban megvoltak a lehetőségei, de csak lehetőségei valósultak meg annak a nemzeti drámának, amelyről egy teremtoerővel teljes korszak álmodott. Kezdetől fogva nyilvánvaló volt előttem, hogy új feladatra vállalkozom. Az „élő színpadra alkalmazás” helyett egy drámai vázlat „újraformálásá”-ról van tehát szó. Ezt az újraformálást igyekeztem azonban úgy elvégezni, hogy Madách – és a drámát szülő kor – legfőbb szándékain ne essék csorba. Úgy tehát, mintha egy, a politikában és a színház gyakorlatában egyaránt jártasabb, nagyobb látókörű, idősebb és lehiggadtabb Madách vagy azok a költők vezették volna a kezemet, akiket a sztregovai különc is elfogadott baráti tanácsadókul – főképpen Arany.” Majd így zárja visszaemlékezését: „Véremmel írtam: e kijelentés kicsit nagyzólató pátoszának talán élet veszi, ha így folytatom: azért, mert annak a korszaknak, amelyben Madách drámája létrejött, alapvető élményeit és gondolatait „véremmé tanultam””.

E vázlatos nyomozásból, azt hiszem, kiderül, hogy Keresztury a 60-as években jelentős eredményeket

ért el a XIX. századi magyar dráma, a színházak számára elfeledett műveinek megismertetésével és ebben jelentős szerepet játszott egyrészt az Eötvös Collegiumban, Horváth János tanár úr Gyulai Páltól és Péterfy Jenőtől kapott szellemisége, melyet Keresztury így fogalmaz meg: „Nemzeti klasszicizmusunk serkentő, nevelő erői így a személyes közvetítés, az emberi élmény hitelével éltek és hatottak közöttünk”. Másrészt a bécsi és berlini évek színházi életének megismerése, ami tagadhatatlanul nagy hatással volt a fiatal Kereszturyra.

1976 nyarán a Gyulai Várszínház vállalkozik Keresztury – most már tudjuk – egyetlen drámájára, a *Nehéz méltóság* bemutatására, ismét Marton Endre rendezésében és Sinkovits Imre Zrínyi-alakításával. Az előadás azonban nem kerül a Nemzeti színpadára, mint a korábban említett várszínházi bemutatók, sőt később sem vállalkozik egyetlen színház sem Keresztury drámájának bemutatására. Az 1980-as évek elején szerveződő zalaegerszegi színház műsortervébe sem került be Keresztury drámája. A színháznyitást megelőző dramaturgiai megbeszélések során bizonyos felmerült a hat évvel korábban Gyulán bemutatott mű műsortervbe való felvétele, vagy a korábban említett Madách-művek egyikének bemutatása, de *Az ember tragédiájának* nyitó előadasként való műsorra tűzése háttérbe szoríthatta ezeket az elgondolásokat.

Kovács Sándor Iván, a *Nehéz méltóság* c. dráma – 1993-ban történt – könyv alakú megjelenéséhez írt utószavában, terjedelmes tanulmányban tesz kísérletet a mű fogantatásának és elkészülési idejének meghatározására, valamint Keresztury Zrínyi-ábrázolásának magyarázatára, melynek egyik fő motívuma az író visszaemlékezése traumatikus gyermekkori élményére: apja öngyilkosságára. Az íróval történő, '93-ban lezajlott beszélgetésre utalva leli meg az első jelet, ugyanis Keresztury fejből idézi Móricz Zsigmond Zrínyi epigrammáját, mely az 1920-as Nyugat Zrínyi-összeállításában jelent meg. A következő nyom a 60-as évek elejére vezet, amikor a szülőváros felfedezheti Kereszturyt, mint a város hírességét és a város hívására az író mind gyakrabban látogat vissza, hiszen ahogy megfogalmazta: „Én megtartottam ehhez a városhoz hűségemet, mert nagyon sok mindent köszönhetek neki.” Így bizonyára élénk érdeklődéssel olvashatta az 1964. évi Zrínyi-évfordulóra megjelent ún. „halálbibliográfiát”, melyet a Megyei Könyvtár adott ki Jakab Géza előszavával és szerkesztésében, a következő címmel: *A költő-hadvezér Zrínyi Miklós halálára vonatkozó történelmi tanulmányok címei*.

És a harmadik, talán legfontosabb momentum, mindamelllett, hogy már gyermekkorában magába szívhatta a családi körben és a gimnáziumban, Borbély György magyaróráin azt a Zrínyi-kultuszt, mely egy életen keresztül elkísérte. S magát az író kell idéznem, amikor a korábban említett traumatikus élmény, mint fő motívum jelenik meg a *Zrínyi* megformálásánál: „Apám nem volt közönséges ember, bár sohasem akarta magát többnek mutatni másoknál. (...) A hangulat otthon egyre rosszabb és ingerültebb lett, s egy csatakos nyirkos, sűrű reggelen, öltözködés közben fegyverdördülésre és aztán anyám sikoltozására riadtam. Arra a dördülésre és sikoltozásra, amelynek emléke végigkísérte egész életemet.”

Vázlatosan azért tartottam szükségesnek a mű születésének főbb motívumait összegyűjteni, mivel ezek ismeretében valóban a zalaegerszegi színpadra kívánhatta volna, akár a város, akár maga Keresztury is ezt a művet.

Mint tudjuk, ez nem történt meg Keresztury életében, csak egy koncertszerű előadás valósult meg a zalaegerszegi színészek tolmácsolásában, 2006 januárjában a Magyar Kultúra napján, Keresztury halála tizedik évfordulójának évében. Megjegyzem, hogy a gyulai bemutató után először! Magam számára, aki rendeztem ezt az előadást, jelentős élmény volt találkozni a művel és azzal a nyelvvel, melynek archaikus íze minden bizonyos Madách két korábban említett és a Vörösmarty-mű színpadra formálása során jelentek meg és váltak Keresztury „vérévé”.

Ruszt József, a színházalapító és Keresztury egy találkozásáról tudok, '97-ben, mégpedig az *Egmont* bemutatása után, melyről így nyilatkozott Keresztury a Zalai Hírlapnak, arra a kérdésre, hogy látta-e már az előadást, és ha igen, mi a véleménye róla (természetesen az *Egmont* előadásról van szó): „Megnézem az előadást, kíváncsi vagyok, mit csinált belőle Ruszt. Korábban láttam a *Bölcs Náthánt* – gratuláltam Rusztnak. Utána beszélgettünk – nincs-e darabötletem – lehet, ekkor fogant meg benne az *Egmont*.”

Ruszt József hagyatékának feldolgozása során – eddig öt kötet jelent meg az életműsorozatból –, végigolvasva a zalaegerszegi időszakról szóló naplófeljegyzéseket, írásokat, nem találtam semmi nyomot arra vonatkozóan, hogy lett volna közöttük levélváltás, illetve az előbb említett találkozásokon kívül egyéb ilyen jelentőséggel bíró alkalom.

1984-ben, a Fejér Megyei Szemle Keresztury 80. születésnapjára megjelentett Keresztury-számában Király István így aposztrofálta az író: „Keresztury Dezső sok műfajú élet”, és felsorolta a műfajokat: „költő, drámaíró, irodalomtörténész, kritikus, közművelődési szakember, kultúrpolitikus”. Ám a terjedelmes tanulmányban egy szó sem esik sem a drámaíróról, sem a drámafordítóról, sem pedig a XIX. századi történelmi drámák színpadra segítőjéről.

A *Nehéz méltóság* 1976-os gyulai előadásáról Szántó Judit írt elemző-értékelő kritikát a Színház 1976. októberi számában melynek befejezését most ide idézem: „Egészében hát ünnepi este volt. Gyulán nem lehet deheroizálni. Zrínyi Miklóst meg sehol sem is lehetne. Jó dolog, ha néhanapján igazi hősökkel, a szív és a szellem atlétáival találkozhatunk a színpadon; jó dolog, ha a találkozás alatt és után egy kicsit mi, utódok is hősnék érezhetjük magunkat. Gyulán ez könnyen megtörténhetik; Keresztury Dezsőnek és tolmácsolóinak hála, úgy gondolom ez meg is történt.”

Még ma is fülembé cseng a *Nehéz méltóság* koncertszerű előadása után felcsattanó és hosszantartó taps, amely nemcsak a színészeknek szólt, hanem szólt Keresztury drámai nyelvének, a nagyformátumú költő hadvezérnek, akinek drámája egyszerre érezte egy kiváló képességű ember sorsának tragikumát és a drámaíró elkötelezett felelősségérzetét egyéni és történelmi múltjáért, jelenéért.

Talán a most megújult Egervári Várkastély nyári színháza méltó környezetet adhatna e drámai műnek és a mű veretes nyelvezetének. Mindenesetre a majd negyven évvel ezelőtti gyulai bemutató bizonyította, hogy a mű ünnepi estét tud varázsolni az ódon falak között. Úgy gondolom, ez igaz lehet itt, Egervárott is. Ennél méltóbb emlékezést el sem lehetne képzelni a csáktornyai költő-hadvezér és az őt megörökítő egerszegi drámaíró példaértékű életének emléke előtt.